

KEÇİD XARAKTERLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Nabatulla QULAMOĞLU,

təhsil eksperti və Dövlət İmtahan Mərkəzi yanında İctimai Şuranın üzvü

Mürəkkəb cümlələrin bir-birinə müxalifliyi dünya dilçilik ədəbiyyatında yeni deyil. Belə bir linqvistik transformasiya üçün sadə dildə ən çox işlənən termin "keçid" adlanır. Haqqında söhbət gedən dilçilik hadisəsinin mahiyyətini açmaq üçün bir çox alimlər fərqli terminlərdən istifadə etmişlər ki, bu da başa düşüləndir, çünki keçmə prosesi dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Məhz buna görə də elə termin fikirləşib tapılmalıdır ki, mürəkkəb cümlələrdə keçid hadisəsinin mahiyyətini düzgün əks etdirə bilsin.

Deyək ki, fonetikada bütün kombinator (xanlar-xannar, dəftər-dəftər) və mövqə (söz sonunda cingiltili səslərin qarışması) dəyişikliklərini keçmə hadisəsi adlandırsaq, bizi başa düşməzlər. Bunların öz adları vardır: assimilyasiya, dissimilyasiya; qarlaşma və s. Bununla belə, keçid prosesinin baş verdiyi göz qabağındadır. Morfolojiyada isimləşmə, sifətləşmə, zərfləşmə-bütün bunlar da öz adı ilə (substantivləşmə və s.) deyilir, halbuki burada da proses bir dil hadisəsinin digərinə keçməsidir. Bunlar diaxron keçid adlanır, çünki evolyusiyaya nəticəsində baş vermişdir.

Həmin proses söz və cümlə, sadə cümlə və mürəkkəb cümlə, ən nəhayət, mürəkkəb cümlələr arasında da mövcuddur. Bu dəyişmə birincindən fərqli olaraq, sinxron keçid adlanır.

Alimlər isə fərqli terminologiyalardan istifadə etmişlər. Məlum dil hadisəsinə Q.Kazimov [2] çalar, Ş.Balli [6]

transpozisiya, L.Tenyer [11] translyasiya, İ.A.Melçuk [8] konversiya, V.N.Miqirin [9] transformasiya, V.V.Babayeva [5] sinkretizm adlandırmışdır.

Dil hadisələrində keçicilik dilçilik termini kimi ilk dəfə A.M.Peşkovski [10], tərəfindən işlənib, bu, sadə V.V.Babayevanın xidmətləri daha çoxdur. Müəllif sinkretizm (yunanca sinkretismos-birləşmə) termininin iki mənasını qeyd edir: 1)"dilin inkişafı prosesində funksional cəhətdən müxtəlif qrammatik kateqoriyaların forma etibarı ilə üst-üstə düşməsi; (məsələn, bir şəkilçi bir neçə funksiya yerinə yetirir-in həm ziyəlik hal, həm mənsubiyyət şəkilçisi kimi); 2) fərqli dil vahidlərinin struktur və semantik əlamətlərinin birləşməsi (sintez) [4].

Buradan belə bir fikir hasil olur ki, sinkretizm dilin müxtəlif səviyyələrində mövcuddur, onun sintaksis sahəsindəki spektri daha böyükdür. Bunlara cümlə üzvləri, sintaktik konstruksiyalar və mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı sinkretizm aiddir.

Hazırda orta məktəb dərslərlərində mürəkkəb cümlələrin təhlili ilə bağlı ciddi mübahisələr gedir. Bu mübahisələr bir sıra hallarda qəbul imtahanlarına da daşır. Keçid xarakterli dil hadisələrini sintaksisdən, daha konkret, mürəkkəb cümlələrdən başlamağımız məhz bu səbəbdəndir. Güman etmək olar ki, bizim kiçik araşdırmamız keçid xarakterli qrammatik kateqoriyaların dilin müxtəlif səviyyələrində tədqiq edilməsi üçün bir detonator rolunu

oynaya bilər.

V.V.Babayevanın fikrinə, "Keçid bir dil hadisəsinin digər dil hadisəsinə diaxron (evolyusiyalı) şəkildə çevrilməsi və hadisələr arasında sinxron əlaqənin əks olunması, bir-birina qarşı müxalif olan hadisələrin tərkib hissələrinin birləşdirilməsinin mövcudluğudur" [5].

Verilmiş tarifi diqqətlə yanaşsaq, "keçid" anlayışına qrammatik kateqoriya kimi düzgün tərif verilmişdir. Lakin "bir hadisənin digər hadisəyə keçməsi" fikrindəki çatışmazlıq diqqətdən yayınma bilməz. Bunun sadə izahı vardır. Hadisə prosesidir. Deyək ki, "yarpaq" sözünə ziyəlik halda sadə başlayan şəkli qoşulduqda q-ğ əvəzləməsi vəz verib. Bu hadisədir, çünki evolyusiyaya yolu keçib. Başqa bir misal. Deyək ki, biz müəyyən sözləri əlamət və keyfiyyət bildirdiyinə görə qruplaşdırıb onlara "sifət" adı vermişik. Digərlərini isə ad bildirdiyi üçün "isim" adlandırmışıq. Deməli, qrammatik ümumiləşdirmələr aparmışıq. Əgər müəyyən inkişaf dövrü ərzində sifət isimləşirsə, təbii, keçid baş verir. Bu da hadisədir. Onda tərifdə bir qrammatik ümumiləşdirmənin digər qrammatik ümumiləşdirmə ilə əvəz olunması keçid adlandırmaq mümkündür.

Diaxron və sinxron keçidin ən mühüm nəticəsi sinkretizmdir (synkretismos). Sinkretizm dilin sistemində onun vahidlərinin diferensial struktur və semantik əlamətlərinin sintezidir. V.V.Babayeva fərqiyyədir ki, keçicilik və sinkretizm eyni anlayışlar deyil. Keçicilik dilin universal əlamətidir, dil faktlarının qarşılıqlı təsirini əks etdirir, bu faktların sistemdə möhkəmləndirir, sinkretizm isə dil və nitq hadisələrinin əlaməti, yəni

keçiciliyin təzahür formalarından biridir. Bu nöqtəyi nəzərdən biz araşdırmamızda ümumi anlayışdan (keçid) istifadə etsək, heç də yanlışlığa yol vermərik, amma unutmayaq olmas ki, bu yazı üçün xüsusi anlayış "sinkretizm"dır.

V.V.Babayeva mürəkkəb cümlələr arasındakı keçid hallarını təsnif edərkən mürəkkəb bağlayıcı (əməməvi) qaydadan fərqli ifadə müəllifə məxsusdur) cümlələri nəzərə almışdır. Vaxtilə mürəkkəb cümlələrin təsnifatında vahid prinsip olmadığı üçün sonralar onu korrektə edərək təbəsiz və tabeli növlərə bölmüşlər. Bir sözlə, "bağlayıcı mürəkkəb cümlə" anlayışı ləğv edilmişdir. Onda da bağlayıcı mürəkkəb cümlələrə ya təbəsiz, ya da tabeli olur. Buna görə də müəllifin apardığı bölgü bu gün üçün aktuallığını itirmişdir, lakin keçid xarakterli mürəkkəb cümlələrin izahı nöqtəyi-nəzərindən onun tədqiqat işi çox dəyərlidir.

Biz hesab edirik ki, sinkretizm mürəkkəb cümlələrdə özünü üç şəkildə göstərə bilər:

- a) təbəsiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında;
- b) təbəsiz mürəkkəb cümlələr arasında;
- c) tabeli mürəkkəb cümlələr arasında.

Əlbəttə, mürəkkəb cümlələrdə müxaliflik hallarını tam tədqiq etmək üçün bir məqalə kifayət deyil. Bundan ötrü daha geniş araşdırma tələb edən bir elmi işə ehtiyac vardır. Biz burada problemin araşdırılması üçün lazım olan bir sıra halları sadələməqlə kifayətlənməli olacağıq.

N.S.Valqina yazır: "Sintaktik əlaqə-

lorin ikili (fərqləndirmə biza məxsusdur-N.Q.) xarakterinə aid həm də qoşa bağlayıcılar *diizdür... lakin, baxmayaraq... amma* və b. vasitəsilə yaranmış mürəkkəb cümlələr misal götürmək olar. Burada komponentin 1-ci tərəfində tabellilik, digərində isə tabesizlik bağlayıcısı iştirak edir [7,94].

Onun belə nümunələrə müraicət etməsi və ikili əlaqələrdən danışıması, fikrimizcə, mövcud dil hadisəsinə real yanaşmanı əksi etdirmir, çünki burada artıq keçid prosesi baş verib bitmişdir, komponentlər arasında yalnız qarşılaşdırma əlaqəsi vardır və mürəkkəb cümlənin tipi tabesizdir. Hamımızda da yaxşı məlumdur ki, cümlənin tipi onun komponentləri arasındakı əlaqə vasitəsilə müəyyən edilir, bağlayıcıların rolu isə həmişə adekvat olmur. Ona görə də ikili əlaqə haqqında danışmaq heç də verilmiş cümlənin xarakterinə uyğun deyil.

Eyni fikirlər Ə.Abdullayev və başqalarının müəllifliyi ilə buraxılmış ali məktəblər üçün dərslikdə, eləcə də Q.Kazımovun "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis" dərsliyində öz əksini tapmışdır. Birinci dərsliyin müəllifləri də (Ə.Abdullayev və b.) qeyd edirlər ki, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında tam və qəti sərbəst çəkmək mümkündür. "Tam" dedikdə dilçi alimlər bütün mürəkkəb cümlələri, "qəti" dedikdə isə komponentlər arasındakı əlaqənin birmənalı olmadığını nəzərdə tuturlar. Bizim dilçilər problema daha korrekt yanaşaraq "ikili əlaqə" birləşməsinə işlətməkdən yan keçmişdir. Onlar bunu belə ifadə edirlər: "Elə mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur ki, onlar həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin əlamətlərini daşımaqdadır"[1,279]. Müəlliflər birçə nü-

münə götürməklə kifayətlənirlər. Verilmiş nümunə çox oxşardır:

Doğrudur, Eldar mənim qohumumdur, amma heç o qədər gediş-gəlişimiz yoxdur.

Q.Kazımov belə cümlələrə danışıq dilində tez-tez rast gəldiyimizi vurğulayıb. Doğrudan da, "danışıq dilində hərçənd əvəzinə baxmayaraq sözdündən istifadə edilmiş" [2, 398].

Baxmayaraq atam mənə yalan danışmağı qadağan etmişdi, bu dəfə də gərçəyi söyləməkdən qorxudum.

Həm Ə.Abdullayev, həm də Q.Kazımovun tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında sərhədi həmişə və qəti müəyyən etməyin qeyri-mümkünlüyü haqqında edavəklərini daha bir ümumiləşdirmə əlavə etmək olar: tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-birinə bağlayan əlaqələr barədə də həmişə və birmənalı rəy bildirmək mümkündür deyil. Biz aşağıdakı nümunələr əsasında bunun şahidi olacağıq. İndi isə dilçilərin gəldiyi nəticənin doğruluğunu isbat etmək üçün belə bir cümləni nəzərdən keçirək:

I. Üzümlü çevirməyi gördüm və güllə vızılı ilə qulağımın dibindən keçdi.

II. Üzümlü çevirməyi gördüm, güllə vızılı ilə qulağımın dibindən keçdi.

III. Elə üzümü çevirməyi gördüm, güllə vızılı ilə qulağımın dibindən keçdi.

V.V.Babayeva qeyd edir ki, bağlayıcısı mürəkkəb cümlələr sistemində sinkretizm, hər şeydən əvvəl, leksik tərkib vasitəsilə yaranır. Bu qismən tabeli mürəkkəb cümlələr sistemində də aiddir [5,502]. Yuxarıdakı cümlələrdə "çevirməyi gördüm" ifadəsi avtomatik olaraq zaman çaları yaratmış olur.

I cümlədə komponentlər arasında və

bağlayıcısının iştirakı və hadisələrin ardıcılığı və cümlənin ardıcılıq əlaqəsi ilə bağlanmış tabesiz mürəkkəb cümlə olduğunu diqtə edir. Amma 2-ci komponentə *no vaxt!* əlavə versək, birinci cümlədə ona cavab ala bilərik. Deməli, cümlələr arasında həm də tabelilik əlaqəsi mövcuddur. Cümlədən və bağlayıcısından götürsək (II cümlə), zaman budaq cümlə olduğu daha aydın görünür. Bu zaman intonasiası dəyişir, tərkib hissələr arasındakı asılılıq güclənir. III cümlədə isə *elə* ədatının işlənməsi və ona uyğun olaraq intonasiasının güclənməsi tabeli mürəkkəb cümlə olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur.

N.S.Valqina keçid xarakterli mürəkkəb cümlələrin yaranması üçün istifadə edilən digər qrammatik vasitələrdən də geniş söhbət açmışdır. Güman edirik ki, Azərbaycan alimləri bunları dilimiz sintaktik konstruksiyalarına uyğun hesab etmədikləri üçün bu barədə araşdırma aparmayı lüzumsuz hesab etmişlər. Lakin bir məsələnin üstündən adlayıb keçmək olmaz. Səhbət 1-ci tərəfində *əgər* bağlayıcısının (belə demək özü də sual altındadır) iştirak etdiyi tərkib hissələri qarşılaşdırma əlaqəsində olan cümlələrdən gedir. Görünür, dilçilərimiz belə nümunələrin olduğunu diqqət yetirməmişlər.

I. Əgər mən qocalıb başımı itirmisəmsə, sən də ağlın kəsmir.

II. Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərib üz məndən. (M.Füzuli)

III. Və gər güzgüdəm umdum sidq, əksi-müddəə gördüm. (M.Füzuli)

Yuxarıda verilmiş hər üç cümlədə *əgər(əgər)* bağlayıcısının şərt məzmunu tamamilə sıradan çıxmışdır. I cümlədə komponentlər arasında qarşılaşdırma və

eyni zaman, II və III cümlələrdə isə qarşılaşdırma və ardıcılıq əlaqələri özünü aydın göstərir.

Alimlərimiz əsas diqqəti komponentləri ikili əlaqədə olan mürəkkəb cümlələrə yönəltmişlər.

Şahin sürəti dəyişdi, maşın yenə uğuldamağa .fəryad qoparmaya başladı.

Müəlliflər göstərir ki, bu cümlədə komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olmasın baxmayaraq, hadisələrin ardıcıl baş verdiyini danmaq olmaz.

Başqa bir nümunə:

Mərziyə stola şirniyyəti, çörək də gətirdi, hər birinə əl uzatmadıq.

Bu dəfə ardıcılıq əlaqəsi ilə qarşılaşdırma əlaqəsinin bir sintaktik strukturda birləşdiyi qeyd olunur.

Bir sıra mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında ikili xarakterin olmasına tanınmış alim Qəzənfer Kazımova daha çox diqqət çəkmişdir. Əlbəttə, dərslik müəllifləri problemın ayrıca araşdırılması ilə məşğul olmamış, amma tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərini izah edərkən əlaqələrdəki sinkretizmi vurğulamışlar. Qəzənfer müəllim xüsusilə səbəb-nəticə və ardıcılıq əlaqələrinin sinkretik münasibətlərindən yazaraq qeyd edir: "Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə olduğu kimi, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə də işin ardıcılıqla icrası, hadisələrin ardıcıl baş verməsi bir reallıq kimi ifadə olunur. Eyni zamanda ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə həmişə səbəb-nəticə çaları olur. Məsələn: *Bu fikirləri müxtəlif yərə yoz-a-yoz çıxarkəlin üstünə uzadı və onu yuxu apardı* [2,292].

Müəllif birmənalı şəkildə iddia edir ki, ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə həmişə səbəb-nəticə çaları olur. Bu fikirlə "həmişə" sözüne görə razılaşmaq çətindir.

Əvvəla, hesab etmirik ki, ardıcılıq əlaqəsi ilə bağlanan bütün mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında həm də səbəb- nəticə əlaqəsi mövcuddur. Aşağıda verilmiş cümlələrdə səbəb çalarının olduğunu iddia etmək, demək olar ki, mümkündür.

Veysəl qayıdıb əyləşdi, tumbanın gözüni çəkib papiros çıxardı... (B.Bayramov).

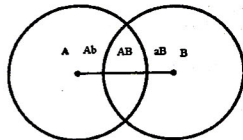
Ocaq çatıldadıqca qığılcımlar ətrafa sıçrayır, yavaş- yavaş köz düşürdü. (İ. Sıxıl).

Əlbəttə, əyləşməyin papiros çıxarmaqla, yaxud qığılcımların ətrafa yayılmasının köz düşməsi ilə heç bir səbəb əlaqəsi yoxdur.

Müəllifin nümunə kimi verdiyi cümlədə isə, özünün dediyi kimi, müəyyən çalar axartmaq mümkündür: dərin fikirlərə qorq olması yuxuya getməsinə səbəb ola bilər. Burada bir incəliyə diqqət yetirmək lazımdır: bütün deyil, bəzi ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə səbəb- nəticə çalarının olması heç də haqqında səhəbt gedən cümlələri bir- birindən fərqləndirməyə mane olmur. Çalar sizindir. Mürəkkəb cümlələrdə sinkretizm heç də o demək deyildir ki, komponentlər arasında ikili əlaqələrin çəkisi eynidir.

Burada professor V.V.Babayevanın ikili əlaqələrin müqayisəsinə aid tərtib etdiyi "keçid şkalası"na nəzər salmaq yerinə düşərdi. Bu şkala aşağıdakı kimidir:

AB nöqtələri - müxaliflik mərkəzi, Ab, AB, aB- sinkretizm zonasını yaradan keçid həlqələridir. Burada müxalif üzlərin diferensial əlamətləri birləşir. Sinkretik hadisələr eynicinsli deyil. Ab həlqəsində A tipinin əlamətləri, aB həlqəsində B tipinin əlamətləri, AB həlqə-

sində isə birləşən əlamətlərin təqribi bərabərliyi müşahidə olunur. Deməli, cümlələrdə ikili əlaqənin növündən asılı olaraq dominant əlaqə özünü göstərə bilər. Məhz Q.Kazımovun nəzərdə tutduğu "çalar" qeyri-dominant (zəif) sahənin payına düşür.

Biz hesab edirik ki, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında səbəb- nəticə və ardıcılığın müşahidə edilməsi birtərəfli xarakter daşıyır. Bu səbəbdən belə bir tezis xüsusilə vurğulanmalıdır: **komponentləri səbəb- nəticə əlaqəsi ilə bağlanan hər bir mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri istisnasız olaraq həm də ardıcılıq əlaqəsindədir, lakin komponentləri arasında ardıcılıq əlaqəsi olan mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri səbəb- nəticə əlaqəsində olmaya bilər.**

Bu tezinin həm də fəlsəfi əsası vardır. Səbəb başqa hadisəni (nəticəni) yaradandır və 2-cidan öndə gəlir. Səbəb əlaqəsinin məhz spesifikasiasi ondan ibarətdir ki, o, nəticənin genetik yaradıcısıdır.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, keçicilik dilin müxtəlif səviyyələrində mövcuddur. Hər bir səviyyəyə görə müəyyən təndensiyası vardır. Apardığımız araşdırma təbii, tabesiz və bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin dairəsini əhatə edir:

Birisi içəriyə girir, o birisi əlində zolaq qəbz küçəyə çıxırdı. (S.Rəhimov) - eyni zaman və qarşılıq əlaqəsi.

Masuma dedi, mən eşitdim. (Ə.Vəliyev) - ardıcılıq və qarşılıq əlaqəsi.

Bu ikili əlaqələrdə birinin digərinə nisbətən dominantlığı hiss edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında keçid müşahidə edilir. Belə keçid tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin öz daxilində də müşahidə olunur. Dilçi alimlərimiz tabeli mürəkkəb cümlələr barədə şərh verərək bu məsələlərə toxunmuşlar, amma problemə sinkretizm aspektindən yanaşılmamışdır. Tərz bildirin zərffik budaq cümlələrini iki mənə növbə (müqayisə və nəticə) ayrıran Q.Kazımov yazır: "Tərz budaq cümlələrinin bir qismi baş cümlələrdə işin, hərəkətin, hal- vəziyyətin meydana çıxma tərzini göstərməklə yanaşı, nəticə mənə çalarına da malik olur" [2, 358].

Müəllifin gətirdiyi nümunələr komponentlər arasında ikili əlaqənin olmasına şübhə yeri qoymur:

Elə çıxdı ki, arxası atasına tərəf düşmədi.

Birdən-birə ürəyini elə sıxdılar ki, imdad yeri qalmadı.

İşini elə gör ki, tay-tuşdan geri qalma.

Yuxarıdakı cümlələrin hər birinə budaq cümlədən əvvəl "onun nəticəsində" və ya "bunun nəticəsində" sözlərini artırmaqla tərkib hissələr arasında nəticə əlaqəsinin olduğunu müəyyən etmək olar. Təbii, budaq cümlələrin eyni zamanda baş cümlədəki xəbərin hansı tərzdə baş verdiyini də bildirir.

Tərz budaq cümlələrinin digər tipindən danışan müəllif gətirdiyi nümunələrdə müqayisə əlaqəsinin olduğunu misallarla aydın şəkildə göstərir.

Ötən gecə Qulu necə sərimişdisə, eləcə də qalmışdı. (S.Rəhimov)

Tahbilgi necə gəlmışdilər, eləcə də çıxıb gətilirdi. (Ə.Vəliyev).

Professor Q.Kazımovun dərəcə budaq cümləsi barədə yazdığı fikrə nəzər salaq: "Dərəcə budaq cümləsi hərəkət və əlamətin dərəcəsinə bildirməklə (dərəcə mənfi və ya müsbət istiqamətdə artub- azala bilər), hərəkət və əlamətin həmin dərəcəsinə doğan notisiyə də bildirir" [2, 361]. Verilmiş nümunə belədir:

Gənclik o qədər güclü, o qədər coşqun bir ələmdir ki, çox zaman nəslərin, dədələrin arzusundan, planından asılı olmur. (Mir Cəlal).

Çax- çax çıxdıysıyla mürgüleyib ələ dərin yuxuya gedir ki, fələyin özü gələ, onu yuxudan oyada bilməz. (S.Əhmədov).

Mürəkkəb cümlələrdə müxaliflik ən çox intonasiya ilə bağlanan cümlələr arasında olur. Q.Kazımov zaman budaq cümlələrinin təqdim edərək intonasiya ilə bağlanan bir çox mürəkkəb cümlələrdən nümunə gətirmişdir.

Biri bir axmaq söz dedi, görək bunlar da oturub ona axmaq-axmaq gülələr. Müəllif qeyd edir ki, bu cür cümlələrdə şərt çalrı özünü göstərir [2, 369].

Deməli, ikili əlaqədən biri dominant(zaman) olsa da, şərt əlaqəsinin olduğu inki edilmir. Şübhə etmirik ki, ikili əlaqənin dairəsi genişdir. Bir neçəsini də sadalayaq:

Haraya al qoyuramsa, mənı oradan uzaqlaşdırırlar- yer və qarşılaşdırma əlaqəsi;

Tərəz damarına düşdü, "yox" deyib duracaq. (M.İbrahimov) - zaman və şərt əlaqəsi;

Mən rayona gəndəndə nə qədər tələ-

sirdimsə, kəndə qayıdanda da o qədər könülsüz yeriyirdim. (Ə.Vəliyev) - kəmiyyət və müqayisə əlaqəsi;

Ağzını təmiz saxlamasan, dilini itirərsən. (F.Kərimzadə) - şərt və qarşılaşdırma əlaqəsi;

İndi ki fikrin başqadır, onda gedək. (Ə.Vəliyev) - şərt və səbəb əlaqəsi;

Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan. (N.Gəncəvi) - qarşılaşdırma-müqayisə əlaqəsi;

Əgər mən öldürmüşəmsə, sən də basdırmısan. (S.Rəhimov) - qarşılaşdırma və şərt əlaqəsi;

Qoy o bizə barmaq uzatsın, cavabını vermək də bizim boynumuzda- zaman, şərt və qarşılaşdırma əlaqəsi.

Son olaraq mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı əlaqələrə aid mühüm bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirik. Məlumdur ki, istənilən mürəkkəb cümlə ən azı iki predikativlik mərkəzindən ibarətdir. Predikativliyin ifadə vəsi-təsindən asılı olmayaraq, orada zaman məzmunu vardır. Hətta mürəkkəb cümlələrin komponentləri adlıq cümlələrdən belə təşkil olunsa, həmin cümləni zaman-sız təsəvvür etmək olmaz. Aylı gecə, sərin külək, göy çəmənlə cümləsində eyni zaman çaları özünü aydın şəkildə göstərir. Mürəkkəb cümlələrin seqmentləri arasındakı zaman əlaqəsi də ya eyni vaxtda, ya da ardıcıl baş verir. Deməli, elə bir mürəkkəb cümlə də tapmaq mümkün deyil ki, onun tərkib hissələrində ifadə

olunan predikativlik ya ardıcıl, ya da eyni zamanda baş verməsin. Buna görə də hesab edirik ki, zaman əlaqələrinə (ardıcıl və eyni zaman) ümumikateqorial aspekt-dən yanaşılmalıdır. Təbii, bu tamamilə ayrıca bir araşdırmanın mövzudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə, Seyidov Y, Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis", Şərq-Qərb, 2007.
2. Kazımov Q. Ş. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis". Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 2007.
3. Xəlilov B. "Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)", Bakı, 2017.
4. Бабайцева В.В. Синкретизм. Лингвистический энциклопедический словарь, М. 1990).
5. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка / В. В. Бабайцева. – М., 2000. – С. 15.)
6. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М., 1956. – С. 143).
7. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка: Учебник. М.: Агар, 2000. 416 с.
8. Мельчук И. А. Конверсия как морфологическое средство / И. А. Мельчук // Изв. АН СССР. ОЛЯ. – М., 1973. – Т. 32, вып. 1.
9. Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности... – С. 150–16.
10. Пешковский А. М. Синтаксис в научном освещении. Изд. 7-ое – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1956, стр. 266-267.
11. Теньер Л. . Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М., 1988. – С. 378).